

1920’li yıllarda SSCB’de sanayileşme tartışmaları

Özgür Öztürk

Sovyetler Birliği deneyiminin tamamı açısından belirleyici yıllar, 1920’lerin ikinci yarısıdır. Lenin’in ölümü (1924) sonrasında Bolşevik Partisi içindeki tartışmalar ve politik çekişmeler birkaç yıl devam etmiştir. Bu süreçte önce sol ve daha sonra sağ muhalefeti tasfiye edip hâkimiyetini kuran Stalin grubu, 1920’lerin sonlarından itibaren, yeni rejimi şekillendirmeye girişmiştir. Ortaya çıkan yapı görüldüğünden daha dayanıklı olmuş; zaman zaman “reform”dan geçirilse de, yaklaşık 60 yıl süreyle fazla değişmeden kalabilmiştir. 1991’deki gürültülü çöküşün ardından ise, ister istemez, 1920’li yıllarda suşturulan diğer alternatifler gündeme gelmiştir. Fakat o döneme dair değerlendirmeler genellikle yüzeysel kalmış, bu vesileyle her siyasi konum kendi tezlerinin bir kez daha doğrulandığını görmekten öteye pek geçmemiştir.

SSCB’yi liberal açıdan eleştirenler, genellikle, NEP’in ve kendilerince (liberal bir tarzda) yorumladıkları Bukharinci sağ çizginin devamını Stalinişt rejimin gerçek alternatifi sayarlar.¹ Böyle bir perspektifte, 1920’lerde sol muhalefetin geliş-

1 Örneğin, Stephen F. Cohen, *Buharin ve Bolşevik Devrimi*, birinci cilt, çev: Neşet Kocabıyıkoglu, İstanbul Kavram Yayınları, 1991; ikinci cilt, çev: Ayşe Günaysu, 1992. Söz konusu Bukharin yorumunu eleştiren bir çalışma için bkz. Özgür Öztürk, “Bukharin’in Marksizmi”, *Devrimci Marksizm*, no 25, Kış 2015-2016.

tirdiği görüşlerle 1930'larda izlenen politikalar arasındaki farklar önemini yitirir. Piyatakov, Smilga, Preobrajenskiy gibi vaktiyle solda yer almış bazı Bolşeviklerin sonraları Stalin'in safına geçmiş olmaları da bu yorumu destekleyen bir olgu olarak kabul edilir.² Gerçekten de, 1929'da uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Plan, o zamana dek genellikle solun talep ettiği hızlı sanayileşme sürecini başlattığı için, eskiden muhalefette olanların bir kısmı yeni sisteme rahatça uyum sağlayabilmiştir. Böylece liberal eleştiri, Stalinişt çizgiyi 1920'lerin sol muhalefetinin görüşleri ile özdeşleştirip, “yoktu aslında birbirlerinden farkları” diyerek, geriye kalan tek mantıksal seçenek olarak piyasacı çözümlere işaret eder.

Diğer taraftan, Stalinizmi savunan yaklaşımlara göre, Sovyetler Birliği'nin sanayileşme sürecinde bazı olumsuzluklar belki yaşanmışsa bile, temel yönelim kesinlikle doğrudur.³ Üstelik, muhaliflerin çeşitli itirazları da hem sistematikten hem de iç tutarlılıktan yoksundur. Aslında o dönemde, SSCB'nin izlediği çizginin karşısına hiçbir ciddiye alınabilir alternatif çıkmamıştır.

Gerek liberal tezlerin, gerekse Stalinişt yaklaşımların eleştirisi bu yazının kapsamı dışında kalıyor. Burada daha ziyade, o dönemde bastırılan diğer alternatifleri görebilmek açısından, 1920'lerin ikinci yarısında cereyan eden sanayileşme tartışmalarını kısaca değerlendirmeye çalışacağım. Bu şekilde, “hiçbir gerçek alternatif yoktu” diyen Stalinişt görüşün de, “tek gerçek alternatif piyasaydı” diyen liberal görüşün de problemleri olduğunu gösterebilmeyi amaçlıyorum.

Tartışmanın çıkış noktası

Sovyet sanayileşme tartışması, tarihte ilk kez ulus ölçeğinde (daha doğrusu bir imparatorluk ölçeğinde) sosyalist inşaya girişen bir toplumda ekonominin nasıl örgütlenmesi gerektiğine dairdir. Bu tartışma, öncelikle eşsiz bir dönemin tanıklığı olduğu için önemlidir. Fakat, taşıdığı önem sadece o dönemin arayışlarını yansıtıyor olmasından ileri gelmez. Geri bir toplumda sanayileşmenin nasıl gerçekleşebileceği konusundaki belki ilk özgün katkılarla da bu tartışmada karşılaşırız. Nitekim Alec Nove, Sovyet sanayileşme tartışmasını kalkınma iktisadının doğuş anı olarak tanımlar.⁴ Gerçi, aşağıda daha detaylı ele alınacağı gibi, bu tartışmaları “kalkınma” sorunsalı içinde kavramak meselenin özünü ıskalamak olur. Zira, geri bir kapitalist toplumdaki sözüm ona “kalkınma” ile sosyalist inşaya girişen bir toplumun sanayileşme çabası birbirinden çok farklı olgulardır. Yine de, SSCB'deki bu erken tarihli tartışmaların, dünya genelinde

2 Piyatakov için bkz. Andrea Graziosi, “‘Building the First System of State Industry in History’. Piatakov's VSNKh and the Crisis of the NEP, 1923-1926”, *Cahiers du Monde russe et soviétique*, cilt 32, no 4, 1991.

3 Örneğin, Kemal Okuyan, *Sovyetler Birliği'nin Çözülüşü Üzerine Anti-Tezler*, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2014.

4 Alec Nove, *An Economic History of the USSR 1917-1991*, London: Penguin Books, 1992, s. 126

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, yani birçok az gelişmiş ülkenin sanayileşmeye giriştiği bir dönemde ilgi görmeye başladığı da bir gerçektir.

Tartışmaların NEP (Yeni Ekonomi Politikası) döneminde cereyan ettiğini baştan vurgulamak gerekiyor. 1921’de başlatılan NEP’le birlikte küçük ve orta ölçekli özel sanayilere ve ticarete serbestlik tanınmış, köylüye ürününden aynı olarak ödeyeceği vergiden arta kalan kısmı satabilme hakkı verilmişti. Yeni politikayı zorunlu bir geri çekilme (ricat) olarak tanımlayan Lenin, işçi sınıfı iktidarını korumak ve sosyalist inşaya devam edebilmek için esas meselenin köylünün durumunu iyileştirmek ve üretici güçleri geliştirmek olduğunu belirtiyordu. Lenin’e göre bu dönemde sosyalizmin ön adımı olarak devlet kapitalizmini güçlendirmek ve “Kapitalizmden korkmadan, ticareti geliştirmek için mümkün olan her şeyi ne pahasına olursa olsun” yapmak gerekiyordu.⁵ Bir başka deyişle, o günkü koşullarda doğrudan doğruya sosyalizmi inşa etmeye girişmek olanaksızdı ve başlıca mesele, bundan önce, proletarya diktatörlüğü altında ama bir devlet kapitalizmi biçiminde, üretici güçleri hızla geliştirmekti. Bununla birlikte, ilk parlak başarıların ardından, NEP’in sorunları da yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı. Örneğin, kamunun mülkiyetindeki sanayi işletmeleri ticari özerkliğe sahip tröstler halinde birleştirilmiş, fakat bunun sonucunda sanayi ürünlerinin fiyatları kısa sürede yükselmisti.⁶ Sanayi ürünleri ile tarımsal mallar arasındaki fiyat makasının açılması 1923 yılında ünlü “makas krizi”ne yol açmış, köylülerin talebi düştüğünde sanayi üretimi de azalmıştı.⁷ Bunun üzerine sanayi işletmelerine çeşitli yollarla baskı uygulanarak fiyatlar aşağı çekilmişti. Öte yandan, sanayide uzun zamandır yeni yatırım yapılamadığı için, tüketimin arttığı yıllarda mevcut kapasiteler yetersiz kalıyordu. Nitekim 1925 yılından NEP döneminin sonuna kadar, mal kıtlıkları karakteristik hale geldi. Olduğu kadarıyla Sovyet sanayisi hem arz hem de talep yönünde sıkıntılarla karşılaşlıyordu.

Bu ortamda, sanayinin ihmal edildiğini düşünenler, seslerini yükseltmeye başladılar ve parti içinde Trotskiy’in başını çektiği bir muhalefet grubu halinde örgütlendiler. 1923 Ekim ayında “46’lar Bildirisi” ile sanayi ürünleri fiyatlarının indirilmesini eleştiren grupta Trotskiy’in yanı sıra Preobrajenskiy, Piyatakov, Sosnovski,

5 Vladimir İ. Lenin, “Ayni Vergi Üzerine (Yeni Politikanın Önemi ve Koşulları)”, 21 Nisan 1921, *Sosyalizme Geçiş Döneminde Ekonomi, Devrim Yazıları-3*, çev: Ferit Burak Aydar, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2010, s. 201, 216.

6 Tröstlerin sayısı Ekim 1922’de 430, 1923 yazında ise 478’di. Bunlarda bir milyon civarında işçi çalışmaktaydı. Lewis H. Siegelbaum, *Soviet State and Society Between Revolutions, 1918-1929*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992, s. 101; Maurice Dobb, *1917’den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, çev: Metin Aktan, İstanbul, Özdemir Yayınevi, 1968, s. 123.

7 Makas krizinde, para sisteminin henüz oturmamış olmasından dolayı kırdı ve kentte iki ayrı para biriminin dolaşımında bulunmasının ve bunlar arasındaki “kur”un kır aleyhine gelişmesinin de etkili olduğu belirtiliyor. Bkz. Graziosi, a.g.e. s. 546.

Sopranov, Serebriyakov, Rosengoltz gibi isimler de yer alıyordu.⁸ “Sanayiden yana” olmak o dönemde genellikle sola özgü bir yaklaşımdı. Zira sanayinin gelişmesi demek, (devletin elindeki işletmelerden oluşan) sosyalist sektörün ve genel olarak işçi sınıfının hem nicel hem de nitel olarak gelişmesi demekti. Üstelik bu süreçte, kapitalist ekonomik ilişkilerin omurgasını oluşturan orta ve büyük köylülük siyasal, ekonomik ve demografik açıdan zayıflayacaktı. Bununla birlikte, sanayileşmenin aciliyeti, bu süreçte dış ticaretin ve dış yatırımların rolü veya sanayileşmede hangi sektörlere öncelik verilmesi gerektiği gibi konularda görüşler alabildiğine çeşitliydi.

Tartışmanın tetiğini çeken, o dönemde sol muhalefet içindeki belki en önemli iktisatçı olan Preobrajenskiy'in 1924 yılında yayınlanan “sosyalist ilk birikim” üzerine makalesi oldu. Preobrajenskiy, sosyalist inşayı kapitalizmin şafağında yaşanan “ilk birikim” ile kıyaslıyordu. Arada elbette farklar vardı: kapitalist ilk birikim feodal toplumun içinde gerçekleşmişti, sosyalist ilk birikim içinse böyle bir olanak yoktu. Sosyalist ilk birikim, proletaryanın iktidarı ele geçirip büyük ölçekli sanayiye ulusallaştırmasını gerektiriyordu.⁹ Bu andan sonra sosyalist birikim başlayacak, artık ürünün tüketilmeyen kısmının mevcut üretim araçlarına eklenmesiyle, sosyalist sistem sürdürülebilir hale gelecekti. Tarihteki örneklerde, kapitalist birikim dereceli biçimde ve çeşitli sektörlerde dağılmış halde ilerlemişti; ama sosyalizmin hızlı gelişmesi gerekiyordu.¹⁰ Üretim araçları sektörüne öncelik veren hızlı bir sanayileşme için anahtar sektör tarımdı. Bu süreçte yabancı yatırımlara ve borçlara da başvurmak gerekebilirdi. Fakat bunlar tali önemdeydi; kısa vadede başka sosyalist devrimler gerçekleşmediği takdirde, ülke kendi kaynaklarıyla sanayileşmek durumundaydı ve geri bir toplumda sanayileşmenin merkezi sorunu tarımdan sanayiye olabildiğince fazla miktarda kaynak aktarmaktı. Preobrajenskiy'in önerisi, devletin ürün fiyatlarını belirleme gücünü (vergilerden ziyade fiyatlama yöntemini) kullanarak, tarımsal artığa daha fazla el koymaktı. Her ne kadar Preobrajenskiy açıkça telaffuz etmekten kaçınsa da, bu aynı zamanda NEP'in köylüye yönelik politikalarının değişmesi anlamına da geliyordu.

Bu tezlere o dönemde yürütülen ekonomi politikalarının resmi savunucusu denilebilecek Bukharin'den neredeyse anında yanıt ve itiraz gelmiş, ardından başka

8 Dobb, a.g.e. s. 179.

9 Eugene Preobrazhensky, *The New Economics*, çev: Brian Pearce, Oxford: Oxford University Press, 1965, s. 80, 81. “Sosyalist ilk birikim” kavramını Trotskiy de kullanmıştır. Hem Preobrajenskiy hem de Trotskiy, kavramı ilk ortaya atanın Gosplan'da çalışan Smirnov olduğunu belirtirler. Bkz. Edward Hallett Carr, *Bolşevik Devrimi 1917-1923, 2. cilt*, çev: Orhan Suda, İstanbul: Metis Yayınları, 2007, s. 344, dn 74.

10 Preobrajenskiy sanayileşmenin temposunun ne kadar olması gerektiğini mutlak terimlerle değil, görelî olarak ifade eder. Devlet sektörü (sanayi), özel sektörden (tarımdan) daha hızlı büyümelidir, ama bunun önceden belirlenmiş bir oranı yoktur. Bkz. James R. Millar, “A Note on Primitive Accumulation in Marx and Preobrazhensky”, *Soviet Studies*, cilt 30, no 3, 1978; Alexander Erlich, *The Soviet Industrialization Controversy*, doktora tezi, New York: New School for Social Research, 1953, s. 75.

katılımcılarla tartışma hızla genişlemiştir. 1920’li yıllara özgü entelektüel açıklık tavrı da tartışmanın genişlemesine katkı yapmıştır. Nitekim aynı yıllarda, sanayileşme tartışmasına paralel olarak, tarımda küçük üreticilik üzerine ve planlama üzerine başka canlı tartışmalar da yaşanmıştır. Bu görece özgürlük ortamında, Preobrajenskiy’in *Yeni İktisat (Novaya Ekonomika)* başlıklı kitabı Komünist Akademi tarafından (akademinin bu sapma niteliği taşıyan fikirlere katılmadığı belirtilerek de olsa) 1926’da yayımlanabilmiştir.¹¹ Kısa süre sonra ise muhalefetin artık resmi kanallardan sesini duyurma olanağı kalmayacaktır.

Sağ itirazlar

Ekonomi politikalarına dair tartışma zaman zaman dar anlamda teknik bir mesele görünümüne bürünse de, tüm katılımcılar bunun temelde politik bir mücadele olduğunun farkındaydılar. Aralarında Kondratiev ve Çayanov gibi ünlü isimlerin de bulunduğu Narodnik eğilimli iktisatçılar ağırlıklı olarak tarımsal araştırmalarla ilgileniyor ve Tarım Komiserliği’nde çalışıyorlardı. Kondratiev ayrıca Finans Komiserliği (Narkomfin) bünyesinde bir enstitünün başında bulunuyor ve düzenli olarak, ekonomik gidişatı ana akım iktisat açısından değerlendiren bir *Ekonomik Bülten* çıkartıyordu.¹² Öte yandan, Menşevikler daha ziyade genel ekonomik sorunlarla ilgiliydiler ve özellikle Gosplan’da (Devlet Planlama Komisyonu) konumlanmışlardı. Aralarında en önemli isimler, Vladimir Groman ve çalışma arkadaşı Vladimir Bazarov’dur. 1923-1927 arasında Gosplan’da hâkim konumda bulunan bu grup, Sovyet planlamasının en önemli hazırlık adımı kabul edilen SSCB Ekonomisi için Kontrol Rakamları çalışmasını (1925-26 ve sonrasında iki yıl için) hazırlamışlardı.¹³ Gosplan uzmanları, konularını gereği “sanayiden yana” çizgiyi sahiplenmek durumundaydılar; fakat bunu genellikle “ılımlı” bir tarzda, sağ bir yorumla yapıyorlardı.

1920’lerin ortalarında, Narodnik veya Menşevik kökenli uzmanların sağ görüşleri savunmaları pek şaşırtıcı değildi. Fakat, Bolşevikler arasında da sağ eğilimler mevcuttu. Örneğin Lenin’le birlikte mühürlü trenle Petrograd’a gelen kıdemli bir Bolşevik olan Grigoriy Sokolnikov, aynı zamanda iş adamıydı ve birkaç yıl boyunca yönettiği Narkomfin’i, “Sovyet politikasında tutucu ya da sağ eğilimlerin kilit noktası haline” getirmişti.¹⁴ Sanayide sabit sermaye yatırımlarını artırmaya dönük girişimler Narkomfin’in muhalefetiyle karşılaşılıyordu. Burada çalışan Lev Şanın

11 Preobrazhensky, a.g.e., s. I.

12 Bkz. Simon Johnson, Peter Temin, “The Macroeconomics of NEP”, *The Economic History Review*, yeni seri, cilt 46, no 4, 1993.

13 Maurice Dobb, “The Discussions of the Twenties on Planning and Economic Growth”, *Soviet Studies*, cilt 17, no 2, 1965; Naum Jasny, “A Soviet Planner – V.G. Groman”, *Russian Review*, cilt 13, no 1, 1954.

14 Carr, a.g.e., 2. cilt, s. 317.

gibi tanınmış uzmanlar, o dönemde açıkça sağ görüşleri dillendiriyor, eski teknolojilere dayanan sanayinin gelişiminin tıkanıldığını ve tarıma dönülmesi gerektiğini öne sürüyorlardı.¹⁵

NEP döneminde birçok kurumda sağın hâkimiyet kurduğu görülmekteydi. Sınıfsal terimlerle, bu durum köylülüğün ve küçük burjuvazinin ekonomi içinde artan ağırlığının bir yansıması gibi düşünülebilir. Yavaş yavaş şekillenmeye başlayan bürokratik eğilim de sağın görüşlerini tamamlayan bir işlev görmekteydi. Bekleneceği üzere, sağ, genellikle, NEP'in sürdürülmesi ve hatta derinleştirilmesi gerektiğini savunuyordu. NEP'in resmi sözcüsü olarak Bukharin ile Rikov görülmüyordu. Bukharin, ekonominin “komuta tepelerini” elde tutmanın yeterli olacağını düşünüyor ve esas olarak NEP çerçevesinde yaşanan mal kıtlıklarının nasıl aşılabacağına kafa yoruyordu. Sanayi malları için köylü talebinin fiyat esnekliği yüksekti, yani ürün fiyatları biraz değiştiğinde, talep ters yönde ve daha büyük oranda değişiyordu.¹⁶ Bu nedenle, NEP döneminde sanayi tröstlerinin kendilerine tanınan nispi özerklikten yararlanarak uygulamaya soktukları teknelci fiyatlar önlenebildiği takdirde, daha fazla satış (ve dolayısıyla üretim) yapılabilirdi. Öte yandan, Bukharin'e göre sanayide halen atıl kapasiteler vardı; temel mesele, sanayileşmecilerin iddia ettiği gibi yeni yatırımlar değil, mevcut kapasitenin sonuna kadar kullanılmasıydı. Mevcut geri teknoloji seviyesinde bile, “salyangoz hızıyla” sanayileşerek, sosyalizm kurulabilirdi.¹⁷

Kalkınma iktisadı yazınında daha sonra ortaya atılan kavramlar kullanılacak olursa, Bukharin'in sanayi ile tarım arasında herhangi birine öncelik tanımayan “dengeli” bir sanayileşme perspektifini savunduğu söylenebilir.¹⁸ Buna karşılık, ağır sanayiye öncelik verilmesini öneren Trotskiy ve Preobrajenskiy ile tarıma öncelik verilmesini öneren Şanin ve diğer sağcı iktisatçılar, “dengesiz kalkınma” modellerini savunmuşlardır. Dengeli kalkınma fikri, gelişmiş ülkelerin sanayileşme süreçlerini idealize ettiği ve gerçek hayattaki dengesizliklere gözünü kapadığı için eleştirilmiştir. Oysa sanayileşme gibi tarihsel açıdan çok önemli bir sıçrama, ancak mevcut dengelerin bozulması ve bazı kilit sektörlerin (madencilik, makine, enerji gibi) aşırı gelişerek öncül rolü üstlenmesi ile gerçekleşir. Mesele dengesizliklerden kaçınmak değil, tersine, bunlardan yararlanmaktır.¹⁹ Dolayısıyla, eğer uzun vadede olumlu sonuç doğuracaksa, kasıtlı olarak yapay dengesizlikler bile yaratılabilir, hatta yaratılmalıdır.

15 R.W. Davies, *Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, s. 32, 33; ayrıca, Siegelbaum, a.g.e., s. 168.

16 Yakın dönemde, bunun aksi yönde hipotezler de öne sürülmüş, fakat bu hipotezler kanıtlanamamıştır. Bkz. Davies, a.g.e., s. 29.

17 Cohen, a.g.e., 2. cilt, s. 39; Erlich, a.g.e., s. 90, 125, 128.

18 Örneğin, bkz. Nikolai Bukharin, “Notes of an economist (the beginning of the new economic year)”, *Economy and Society*, cilt 8, no 4, 1979, s. 481, 492.

19 “Dengesiz kalkınma” fikrinin ortaya atıldığı klasik kaynak, Albert O. Hirschman'ın *The Strategy of Economic Development* kitabıdır (Londra: Westview Press, 1988, ilk baskı 1958).

Bu bakımdan, Bukharin'in NEP'in devamını öneren fikirlerinin gerçek yaşamda bir karşılığı yoktu. Aslında 1925 yılından itibaren, yani NEP döneminin kabaca ortalarında, Sovyetler Birliği zaten sanayiye öncelik veren politikalara yönelmek durumunda kalmıştı. Sanayicilerin zaferinin en açık işaretlerinden biri, Sokolnikov'un Narkomfin'den uzaklaştırılmasıydı.²⁰ Değişen yaklaşımın bir sonucu olarak, 1926/27'de, kamu yatırımlarının sadece yüzde 5'i tarıma ayrılmıştı.²¹ Sanayide mevcut kapasiteler sonuna kadar tüketildiği için, sorunun üretimden (talepten değil arzdan) kaynaklandığı açıklık kazanıyordu. Öte yandan, tüm teşviklere rağmen, köylülüğün pazara getirdiği tarımsal ürün miktarı da arzu edilen seviyenin daima altındaydı. Böyle bir ortamda, kısa süre öncesine kadar tarımda kolektifleştirmeyi reddedip ticaret kooperatiflerini savunan ve “sosyalizme piyasa ilişkileri aracılığıyla” ulaşılabileceğini yazan Bukharin'in kendisi de görüşlerini revize etmeye yönelmişti.²²

Dengeli ve dengesiz sanayileşme nosyonları, solun sanayiye, sağın tarımı, Bukharin'in ise ikisi arasında denge kurmaya çalışan “merkezci” bir yaklaşımı savunduğu izlenimi yaratabilir. Fakat gerçek mesele, sanayiye öncelik verip vermeme meselesiydi ve bu bakımdan Bukharin, sola değil açıkça sağa yakındı. Sağ konumdaki diğer yazarlar, Bukharin'in görüşlerini birebir paylaşmasalar da, değişen derecelere buna benzeyen tezler savundular. Örneğin Lev Şanın, esas olarak, kapitalist örneklerde olduğu gibi aşamalı ve tarımdan başlayıp, ardından önce “hafif” sonra ağır sanayi sektörlerine geçen bir sanayileşme deneyimi olması gerektiği kanısındaydı. Tarımda yatırım ölçeği küçük, üretime geçiş (gestation) süresi çok kısaydı. Ayrıca, genel olarak, tarımda yatırım verimliliği sanayide olanın 2.5 katıydı. Bir başka deyişle, mikro perspektifte tarımsal yatırımlar çok daha etkindi. Bu nedenle öncelik tarıma verilmeliydi. Üstelik, tarım emek yoğun bir sektör olduğundan, o dönemde var olan işsizlik sorunu da bu şekilde çözülmüş olacaktı. Tarımda çok hızlı ilerlemeler olanaklıydı. Sadece köylüleri biraz bilgilendirerek bile, tarımsal üretim yüzde 10-15 artırılabilirdi. Hızla artan tarım üretiminin bir kısmının ihracata yönlendirilmesiyle, sanayinin gerek duyduğu üretim araçlarının ithalatı için gereken döviz kaynakları da elde edilebilecekti. Böylece sanayi ilk başlarda yavaş gelişmesine rağmen, bir süre sonra çok daha hızlı büyümeye başlayacaktı.²³

Öte yandan, tarım dışı alanlar söz konusu olduğunda, öncelik yine, sermaye gereği fazla olan ağır sanayilere ve üretim araçlarına değil, sermaye gereği az olan ve çoğu zaman tarımsal hammaddeler kullanan tekstil ve gıda gibi hafif sanayilere

20 Bkz. Graziosi, a.g.e., s. 550, 552, 561.

21 R.W. Davies, a.g.e., s. 26.

22 Cohen, a.g.e., 2. cilt, s. 48-55, 107, 108.

23 Dobb, a.g.e., s. 202; Erlich, a.g.e., s. 33-36; Peter J. Boettke, *The Political Economy of Soviet Socialism: The Formative Years, 1918-1928*, New York: Springer Science+Business Media, 1990, s. 163-165.

verilmeliydi. Bu genel tablo içinde tek istisna, büyük yatırımlar gerektirmesine rağmen, tüm sektörlerde verimliliği artırıcı etki yapan ulaştırımdı.

Bu dönem boyunca Gosplan ile Narkomfin arasında sanayi yatırımlarının finansmanı konusunda sürekli çekişmeler yaşanmıştır, fakat her iki kurumun kıdemli iktisatçılarının önerileri aslında birbirine çok yakındır. Örneğin Bazarov, geçiş döneminde kapasitelerin tükenmeye yüz tuttuğuna ve fakat kitlelerin tüketim taleplerinin de yükseldiğine işaret ederek, sabit sermaye stokunu hızla artırmanın olanaklı görünmediği koşullarda, yatırımların başlarda yavaş olması gerektiğini öne sürer. Bu, sonraki dönemlerde daha hızlı artışları olanaklı kılacaktır. Tıpkı Şanin gibi, Bazarov da sermayeden tasarruf eden emek-yoğun sanayilere öncelik verilmesi gerektiği kanısındadır. Gerçi bu sanayilerin inşası sermaye-yoğun teknikler gerektirecektir, ama öncelik, her durumda, en kısa sürede en yüksek getiriyi sağlayacak sanayilere verilmelidir. Ulaştırma ve elektrifikasyon bu genel ilkenin istisnalarıdır, zira bunlar diğer sektörlerle epeyce (“dışsal ekonomiler” denilen) fayda sağlarlar. Yol yapımı, enerji inşaatları, madencilik gibi işler, tarımdaki fazla nüfusun istihdam edilmesi gereken alanlardır. Bir başka deyişle, tarımdaki aşırı nüfus doğrudan sanayide değil, tarımda veya tarımla ilişkili diğer kırsal iş kollarında istihdam edilmelidir. Bu genel görüşlerin yanı sıra, Bazarov planlamanın piyasayla birlikte işleyebileceğine de dikkat çeker ve fiyat sistemine önemli bir rol biçer. Bu yanıyla da piyasa sosyalizmi ekolüne yakındır.²⁴

Sovyet sanayileşme tartışmasının sistematik bir taramasını yapan Alexander Erlich, Şanin’i mikro etkinlikten makro sonuçlar üretmeye çalıştığı için eleştirmiştir.²⁵ Bu eleştiri, Şanin’in görüşlerini ana hatlarıyla paylaşan Bazarov ve Sokolnikov gibi diğer önemli figürlere de yöneltilebilir. Bireysel bir kapitalist, elindeki sermayeyi getirisi en yüksek alana yatırmayı amaçlayabilir. Oysa sosyalist inşayı hedefleyen bir ülkede saikler çok daha farklıdır. Örneğin, mikro düzeyde kısa/orta vadede hiç de etkin olmayacak eğitim veya sağlık yatırımlarının “toplumsal getirisi” uzun vadede çok yüksek olabilir. Buna karşılık, çoğu neoklasik iktisadın tedrisatından geçen ve mikro etkinliği başlıca kriter olarak alan sağ konumdaki uzmanlar, karşılaştırmalı üstünlükler mantığı uyarınca, Sovyetler Birliği’nin halen bir tarım ülkesi oluşunu kabul edilmesi gereken bir durum olarak görmüş ve böylece, yine Erlich’in deyişiyle, “zorunluluktan bir erdem yaratmaya” çalışmışlardır.²⁶

Sol çizgi

Hem resmi düzeyde ekonomi politikalarını belirleyen hem de kendi içinde buna karşı ılımlı bir muhalefet barındıran sağ konumun karşısında, “sol” görüşü esas ola-

24 Erlich, a.g.e., s. 100-119.

25 Erlich, a.g.e., s. 41.

26 Erlich, a.g.e., s. 56.

rak Preobrajenskiy ve Trotskiy temsil etmekteydi. Preobrajenskiy'e göre, örneğin Bukharin'in savunduğu gibi mevcut kapasiteler dâhilinde genişleme fikri, geçici bir geri adım olan NEP'i mutlak saymaktı. Oysa özellikle sabit sermaye stoğunun tükenmiş olması aslında bir avantajdı. Uzun zamandır gerek duyulan yenileme yatırımları ile hem son teknoloji elde edilecek ve verimlilik yükselecek, hem de devlet sektörünün (sanayinin) büyümesi kendi iç pazarını yaratacaktı. Sağ konumdakiler genel olarak hafiften ağıra doğru giden klasik sanayileşme yolunu önerirken, sol bu sıralamayı tersine çeviriyor ve önceliği ağır sanayiye veriyordu.²⁷ Bu süreç tarımdan aktarılan kaynaklarla yürütülecekti, ama ne Trotskiy ne de Preobrajenskiy küçük üreticilere karşı şiddet kullanılmasını veya sanayi işçilerinin ayrıcalıklı bir katman haline gelmesini savunmuştur. Son tahlilde, başka sosyalist ülkelerin kaynaklarına da gerek duyulacaktı.²⁸

Richard Day, sol muhalefetin iki önemli ismi olan ve ekonomiye dair benzer fikirleri paylaşıyor gibi görünen Preobrajenskiy ile Trotskiy'in aslında çok farklı görüşlere sahip olduklarını belirtir.²⁹ Muhalefetin dağılmasının ardından Trotskiy'in yurtdışına sürgüne gitmesi fakat Preobrajenskiy'in Staliniist rejime uyum sağlamaya çalışması bu farklılığın bir anlamda siyasal yansımasıdır. Buna göre, Preobrajenskiy kendi yeterli bir ekonomik rejimi esas almış, kapitalist ülkelerle olan ticaretin veya dış yatırımların önem taşımayacağını kabul etmiştir. Sosyalist ilk birikim tasavvuru ise tek ülkede sosyalizm teorisiyle özünde uyuşur niteliktedir. Bu anlamda Preobrajenskiy'in görüşü, eski dostu yeni hasmı Bukharin'e de çok uzak değildir, zira her ikisi de, kadir-i mutlak devlet anlayışlarıyla, kendine içine kapalı bir ekonomik sistemi baz alırlar.³⁰ Dolayısıyla, sanayileşme tartışması aslında "tek ülkede sosyalizm" tartışmasıyla da bağlantılıdır.³¹ Trotskiy, bu bağlamda, Sovyet ekonomisini dünya ekonomisinin bir parçası olarak kavramaya çalışır. Kendi sermaye gereklerinin ancak bir kısmını karşılayabilen bir ülkenin, kısa sürede üretim araçlarında sıçrama yapamayacağına dikkat çeker. Siegelbaum'a göre,

Preobrajenskiy'in görüşleri Trotskiy'inkilerden önemli bakımlardan farklıydı. Preobrajenskiy en büyük vurguyu köylü artığının ve özel kapitalist kârın sistematik olarak sıkılmasından elde edilecek iç birikim kaynaklarına yaparken, Trotskiy rasyonalizasyon, uzmanlaşma ve standartlaşma yoluyla birikimi vurguladı. Her ikisi de devletin dış ticaret tekeli teknolojik gelişme için önemli bir kaldıraç olarak görünürken, Trotskiy SSCB'nin uluslararası iş bölümü ile bütünleşmesini programının merkezi bir teması yaptı. Aslında Trotskiy, SSCB içinde sosyalist birikimle piyasa arasında bir "düello" olduğunu ileri süren Preobrajenskiy'in "dünya değer yasası"na dikkate almaktaki ba-

27 Dobb, a.g.e.

28 Erlich, a.g.e., s. 77, 78, 97.

29 Richard B. Day, "On 'Primitive' and Other Forms of Socialist Accumulation: A Review of Preobrazhensky, Bukharin and Trotsky", *Labour / Le Travail*, Cilt 10, Sonbahar 1982, ss. 165-174.

30 Day, a.g.e.

31 Nove, a.g.e., s. 123, 124.

şarısızlığını (özelde) eleştiriyordu.³²

Dünya iş bölümü çerçevesinden bakıldığında kentle kır, sanayi ile tarım arasındaki ilişkiler yeni biçimler kazanır. Trotskiy'e göre, tahıl ürünleri ihracatından elde edilen dövizle (altınla) tekstil makineleri satın alındığında, sanayinin üretip köylüye sunduğu tekstil ürünleri de ucuzlar. Dolaşım süreci, son derece karmaşıklaşmış olmasına rağmen, aslında halen kentle kır arasındadır. Bir başka deyişle, kentle kır arasındaki mal mübadelesi başka ülkeler üzerinden de kurulabilir.³³ Böylece ülke içi fiyatlarla dünya fiyatları arasındaki fark, hem köylünün hem sanayinin lehine kullanılabilir. Keza, ülke içindeki mal kıtlıklarıyla baş etmek için de yurtdışından ucuz mallar ithal edilebilir. Bu tarz ticari ilişkilerde, emperyalist ülkeler arasındaki çelişkileri ustalıkla kullanmak gerekecektir.

Trotskiy ile Preobrajenskiy'in görüşlerinin aslında birbirinden epey farklı olduğu iddiası, teorik konumları siyasal sonuçlarla bir arada yorumladığı için akla yatkın görünür. Fakat bazı olgusal sorunlar barındırdığını belirtmek gerekiyor. Zira, sosyalist birikim için köylünün artığına el koymada dış ticaretin bir rol oynayabileceğini Preobrajenskiy de belirtmiştir.³⁴ Preobrajenskiy, köylünün artığını çekmek için en etkili yöntem olarak fiyatlamayı kabul eder. Zira doğrudan vergi toplamanın veya diğer yöntemlerin her birinin birer maliyeti vardır, oysa fiyat yoluyla artık çekme kendiliğinden gerçekleşir. Kuşkusuz, bu durumda ilk akla gelecek (ve Bukharin'in sormakta gecikmediği) soru, iç ticaret hadlerinin devlet tarafından sanayi ürünleri lehine belirlendiği bir ortamda, köylünün alım gücünün düşmesiyle, 1923'teki "makas krizi" benzeri bir krizden nasıl kaçınılacaktır. Fakat Preobrajenskiy, tüketim malları için NEP'e özgü piyasa koşullarını değil, sanayi ürünlerinin devlet tarafından tayımlandığı (karneye bağlandığı) bir durumu esas alır. Ayrıca, yukarıda belirtildiği gibi, tarım ürünleri ihracatı da bu süreçte bir rol oynayacaktır.³⁵ Dolayısıyla, Preobrajenskiy'in "dışa kapalı" bir modeli esas aldığı iddiası tartışmalıdır. Yapıtının geneli dikkate alındığında, dış ticareti pek önemli görmediği, ama sosyalist birikimin araçlarından biri olarak kabul ettiği söylenebilir.

Öte yandan, solun dış ticarete yönelik beklentisinin aslında Şanin veya Kondra-

32 Siegelbaum, a.g.e., s. 169.

33 Leon Trotsky, "Towards Capitalism or Towards Socialism? The Language of Figures", *The Labour Monthly*, Kasım 1925, cilt 7, no 11 ve 12. <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1925/11/towards.htm>.

34 Preobrazhensky, a.g.e., s. 104. Bunun yanı sıra, Boettke, a.g.e., s. 159, Trotskiy'in farklı açıklamalarına dikkat çekerek, muhtemelen bu konu hakkında net bir görüşe ulaşamadığını, dolayısıyla Day'in yorumunun tartışmalı olduğunu öne sürer.

35 Bkz. Jean-Marie Baland, "The economics of price scissors: A defence of Preobrazhensky", *European Economic Review*, cilt 37, 1993, s. 37-60.

tiev gibi sağ konumdakilerin önerdiklerinden pek farklı olmadığı da ileri sürülebilir. Nihayetinde, hem sol hem de sağ, tarım ürünü ihracatının sanayinin gerektirdiği makinelerin ithal edilebilmesi için kilit önem taşıdığı farkındadır. Bununla birlikte, sağın önerilerinden farklı olarak, Preobrajenskiy'in de Trotskiy'in de en baştan beri planlı ve üretim araçlarına öncelik veren bir sanayileşme stratejisini savundukları açıktır. Bu bakımdan, her ikisi de dış ticarete devlet tekelinin sürdürülmesinden yanadır ve bunu, tarımdan sanayiye kaynak aktarmanın olası yollarından sadece biri olarak formüle etmeye çalışırlar. Kuşkusuz, 1930'ların Büyük Bunalımı dünya pazarında birincil malların fiyatlarının aşırı şekilde düşmesine yol açarak, dış ticaretin sanayileşmede etkin biçimde kullanılmasını epey zorlaştırmıştır. Bu dönemde Türkiye gibi ülkelerde de sanayileşmeye dönük ilk adımlar nispeten "dışa kapalı" biçimde atılmak durumunda kalmıştır. Fakat 1920'li yılların ortalarında, durumun ileride böyle olacağı henüz belli olmadığı için, sanayileşme stratejisi tartışmasında dış ticaret de önemli bir yer işgal etmiştir.

Dış ticaret ne ölçüde fayda sağlarsa sağlasın, sanayileşmede en kritik meselelerden biri tarımın sanayiye aktaracağı kaynağı maksimize edebilmektir. Bunun için en önemli adım, kırlarda kolektifleştirme. Kolektifleştirme, kırlarda üretimi toplumsallaştırmanın yanı sıra, küçük köylü mülkiyetini yok etmek ve köylülüğün geniş kesimlerini işçi sınıfı içinde eritmek açısından önem taşır. Bunun tamamlanması, nüfus içinde işçi sınıfının ezici bir çoğunluk oluşturması ve sonuç olarak işçi sınıfının halkın bütününe temsil eder hale gelmesi demektir. Üstelik, belki daha da önemlisi, kolektifleştirme ile tarımda üretim ölçeği genişler ve buna bağlı olarak verimlilik yükselir. Daha az sayıda insanla daha fazla üretim yapılır. Bu bir yandan yeni işçi kuşaklarının kaynağını oluştururken, bir yandan da tarımsal artığın artmasına olanak sağlar. Dolayısıyla kolektifleştirme çok temel, zorunlu bir adımdır. Bu adımı kırlardaki üretim güçlerini fiziksel olarak tahrip edecek biçimde atmak, sosyalist inşa süreci açısından, kendi bindiği dalı kesmekten farksızdır. İşçi sınıfı devletin ne yapıp edip tarımda yaratılan artığı maksimize etmesi ve bunu köylülüğün rejime desteğini koparmadan becermesi gerekir.

Piyasa sosyalizmi yaklaşımının önde gelen savunucusu Alec Nove, sol konunun mantıksal sonucunun köylülüğe karşı zor kullanmak olduğunu iddia eder.³⁶ Bu problemli bir iddiadır, zira sol muhalefet, klasik Marksist yaklaşıma uygun biçimde, kolektifleştirmenin, yani kırlarda üretimin toplumsallaşmasının, şiddet yoluna başvurmadan gerçekleştirilmesini öngörmüştür. Bu bağlamda, "sosyalist ilk birikim" kavramının, zor yöntemlerini çağırması nedeniyle pek de uygun düşmediği (ve Nove'u yanılttığı) söylenebilir. Sosyalist inşa sürecinde köylülükle ittifak, siyasal açıdan çok hassas bir meseledir. Bir yandan bu ittifakı bir şekilde sürdürmek,

36 Nove, a.g.e., s. 124.

bir yandan da yoksul ve orta köylüyü kolektifleştirme davasına kazanmak gerekir. Bunun bir yolu köylülüğe sunulacak teşviklerse, çok daha önemli bir diğer yolu da tarımda kolektif işletmelerin sağlayacağı avantajların köylülük üzerinde yaratacağı çekim etkisidir. Topraksız tarım emekçileri açısından bunun cazip bir seçenek olduğu açıktır. Yoksul ve orta köylü ise, kendi küçük veya orta ölçekli toprağında yüzyıllardır bin zahmetle yürüttüğü düşük verimli üretimi sürdürmektense, kolektif çiftliklerde insanca koşullarda ve çok daha yüksek bir üretkenlikle çalışmanın kendi refahı açısından daha iyi olduğuna göre, deneyimleyerek ikna olmalıdır. Böyle bir çekim etkisi yaratabilmek için devlet işletmelerinde ve kolektif çiftliklerde malkinleşmenin hızlı biçimde gerçekleşmesi ve verimliliğin artması büyük önem taşır. Bu akıl yürütmenin mantıksal sonucu, tarımda verimliliği artıracak (tarım araçları, kimyevi ilaçlar, suni gübre gibi) sanayi ürünlerinin bir an önce devreye girmesi gerektiği olacaktır. Dolayısıyla, bu gibi ürünleri üretecek sektör ve alt sektörlerle öncelik verilmesi gerekecektir.

Tüm bunlar, ana hatları itibarıyla, belirli bir ekonomik “akla” dayanan, siyasal olarak da “uygulanabilir” nitelik taşıyan fikirlerdir. “Köylülüğü ikna yoluyla kolektifleştirme, bunun için de planlı sanayileşme” biçiminde özetlenebilecek bu argüman, Lenin ve sonraları Trotskiy tarafından savunulan görüşlerin çekirdeğini oluşturur. Gerçi, her ikisinin de eserlerinde çeşitli dönemlerde bununla çelişir gibi görünen fikirlerle karşılaşmak olanaklıdır. Fakat, ilke olarak, akıl yürütmeleri bu argümana dayanır. Gelgelelim Sovyetler Birliği bambaşka bir doğrultuda ilerlemiştir.

Stalinist çizgi ve zorla kolektifleştirme

Sovyet sanayileşme tartışması, 1927 yılı itibarıyla pratik olarak sonlanmış durumdaydı. Bunun nedeni tartışmaların bir sonuca bağlanması değil, “sol sapma” olduğu ilan edilen muhalefetin tasfiye edilmesi idi. Muhalefet içinden, Piyatakov gibi “bürokratik sol” denilebilecek bir çizgide yer alanlar, rejimle uzlaşma yolunu seçtiler.³⁷ Diğerleri ise ya Trotskiy gibi sürgüne ya da cezaevlerine ve sonrasında da çoğunlukla ölüme gönderildiler.

SBKP içindeki Stalin hizbinin, sağ kanadın yardımıyla sol muhalefeti tasfiye ettikten kısa süre sonra bu kez “sağ sapma”yı hedef aldığı bilinir. 1928 sonrasında bir yandan olağanüstü hızlı bir sanayileşme atılımı başlatılmış, bir yandan da kırlarda 4-5 yıl süreyle neredeyse iç savaş boyutlarına ulaşan bir zorla kolektifleştirme hareketine girişilmiştir. Bu Stalinist “tepeden devrim”, yazının giriş kısmında da belirttiğim gibi, özellikle liberal çevreler tarafından Stalin’in solun tezlerini sahiplenmesi biçiminde lanse edilmektedir. Aşağıda bunun neden yanlış olduğunu sergilemeye çalışacağım.

³⁷ Bkz. Graziosi, a.g.e.

Kolektifleştirme ile başlayalım.³⁸ Bilindiği gibi köylülük homojen bir grup oluşturmaz. O dönemin klasik sınıflamasına göre, Bolşevik strateji zengin köylüye (kulak sınıfına) karşı yoksul köylülük (bedniyaki) ile ittifak kurmayı esas alıyor ve bu sırada orta köylülüğü kazanmayı veya en azından tarafsızlaştırmayı hedefliyordu. NEP döneminde özellikle orta köylüye ve kulaklara çok önemli tavizler verildi. Bununla birlikte, kentlerin ve ordunun işçesi sorunu NEP döneminde de çözülemedi. Zira NEP dönemi boyunca, sanayide yetersiz üretim nedeniyle, sanayi ürünlerinin fiyatlarının artması eğilimi devam etti. Buna bağlı olarak, sanayi ürünlerinin fiyatları zaman zaman yapay biçimde düşürülmesine rağmen, bir süre sonra yine aynı sorunla karşılaşılıyordu. Bu soruna temelli bir çözüm üretebilmek için, hem sanayide hem tarımda verimliliği artıracak yollar bulmak gerekmekteydi.

Öte yandan, tahıl üretiminin yüzde 85'ini (1926/27'de) yoksul ve orta köylülük gerçekleştirmesine rağmen, bu iki grup, ürettiği tahılın ancak çok küçük bir kısmını (onda birden biraz daha fazlasını) pazara getirmekteydi.³⁹ Bunun temel nedeni, bu köylü kesimlerinin üretebildiği artığın düşük seviyede kalmasının yanı sıra, fiyatların da onlar açısından cazip olmamasıydı. Sovyet devleti, NEP koşulları altında, tarımda verimliliği yükseltmek, özellikle orta köylüyü ürettiği artığı piyasaya getirmesi için teşvik etmek, aynı zamanda kolektifleştirmeyi ilerletmek ve de sanayi üretimini nicel ve nitel olarak geliştirmek görevleriyle karşı karşıyaydı. 1928 yılında Sovyetler Birliği, 1921'den bu yana en ağır krizlerden biriyle karşılaşmış ve NEP fiilen ömrünü tamamlamıştı. Tarımda kolektifleştirme ihtiyacı görünür hale gelmişti. Ernest Mandel'in sözleriyle:

Sanayinin gelişmesi ile tarımın gerilemesi ya da durgunluğu arasındaki nispetizliğin kökeni (sebebi) tarımda kolektifleştirme vaktinden önce gerçekleştirildiği, yani tarımsal üretim tarzında böyle bir devrimin teknik ve sosyal temeli mevcut değilken, gerçekleştirildiği halde, sanayileşmenin geç başlamasıdır. Tarımda kolektifleştirme için gerekli teknik bir temelin yaratılmasını geciktiren, aynı zamanda da, köyde sosyal kuvvetlerin kutuplaşmasını kolaylaştıran olgu, özellikle, sanayileşmedeki gecikmedir. Kulakların gittikçe kuvvetlenmesi, Sovyet Devlet'inin geleceğini tehdit eden kesin bir tehlike haline geliyor ve hükümeti tam ve mecburi bir kolektifleşmeye doğru itiyordu. Sanayileşmedeki aynı gecikmedir ki ona aceleci ve ihtilaçlı bir karakter vermiştir.⁴⁰

1928 ve sonrasında Sovyetler Birliği'nde izlenen kolektifleştirmede, solun önerileri değil, köylünün artığına doğrudan zor yoluyla el koyma metodu izlendi. Sonuç ise, Bukharin'in bir zamanlar Preobrajenskiy'e yönelttiği suçlama olan "altın yumurtlayan

38 Bu konuda meseleyi daha ayrıntılı biçimde ele alan doyurucu bir yorum için Burak Başaranlar'ın bu sayıya yer alan yazısına bakılabilir.

39 Bkz. Ömer Erzeren, "NEP Dönemi Sovyet Tarımı ve Stalinizm", *11. Tez*, no 8, 1988, s. 142-143.

40 Ernest Mandel, *Marksist ekonomi el-kitabı, ikinci cilt*, çev: Orhan Suda, İstanbul: Ant Yayınları, 1970, s. 313.

tavuğu kesmek istemek”ten hiç farklı değildi: sadece tarımsal üretimin yıllar boyunca düşmesi ve canlı hayvan stokunun yarıya inmesi değil (ki eski seviyelere dönmek ancak 1950’lerde mümkün olmuştur), özellikle orta köylülüğün alttan alta süregiden pasif direnişi nedeniyle, tarımın sanayiye aktardığı (eğer aktarabilirdiyse) kaynağın potansiyelin çok altında kalması söz konusuydu. Zorla kolektifleştirme, o dönemde ekonomik ve siyasal bir tehdit oluşturmaya başlayan kulak sınıfının yanı sıra, orta köylülüğün geniş kesimlerine de orantısız bir şiddetle saldırmak anlamına geldi. Son tahlilde ise Stalinişt bürokrasinin köylülüğü boyunduruk altına alma operasyonuydu.

Sovyet devletinin “kulakları imha etmek” sloganıyla orta köylülüğün geniş kesimlerini de içerecek biçimde ani bir zorla kolektifleştirme manevrasına girişmesi, son derece riskli bir operasyondur. Üstelik, bütün olarak köylülüğün rejime yabancılaşması ve uzun yıllar boyunca alttan alta direnç göstermesi sonucunu doğurdu. Stalinişt çizgiyi savunanlar, bu operasyona gerekçe olarak kırlarda yeşeren kapitalişt ilişkileri ve kulakların rejime aktif biçimde karşı koymaya başlamasını gösterirler. Bununla birlikte, devletin büyük sanayi kuruluşlarını, bankaları, ulaştırmayı, dış ticareti, kısacası ekonominin “komuta tepeleri”ni elinde tuttuğu bir ortamda, kırlarda gelişen kapitalişt ilişkilerin başa çıkılamaz bir nitelik taşıdığını düşünmek pek gerçekçi olmaz. Öte yandan, siyasal açıdan varlığı kesin olan kulak tehlikesinin o dönemdeki gerçek boyutları da belirsizdir. Ayrıca, tasfiye operasyonu salt kulaklarla sınırlı kalmayıp orta köylülüğe de uzanmıştır (ki Bukharin’in başını çektiği sağ kanat, bu duruma itiraz ettiği için tasfiyeye uğrayacaktır). Bu durumda, ister istemez, Stalinişt bürokrasinin neden panik halinde siyasal açıdan böylesine riskli bir hamleye kalktığı sorusu ortaya çıkar.

Bazı yazarlar, SSCB’nin 1928-29 döneminde dış tehditlerin büyük önem taşıdığını vurgularlar.⁴¹ Buna göre Sovyetler Birliği, 1927’den itibaren, bir dış saldırıya her an hazır olma ihtiyacı hissetmiştir. Bununla birlikte, Erlich’in hatırlattığı gibi, 1930’ların başlarında bir saldırıya uğraması halinde buna en zayıf anında yakalanmış olacaktı.⁴² Siyasal açıdan neredeyse iç savaş boyutuna ulaşan bir kargaşanın ortasında bulunuyor, ekonomik açıdan ise tarımsal üretimin dibe vurduğu ve üretici güçlerin ağır biçimde tahrip olduğu bir ortamda hızlı bir tempoyla sanayileşmeye çabalıyordu. Stalin hizbinin kumarı tutmuş gibi görünebilir, fakat bu, bir kumar olduğu gerçeğini değiştirmez.

Bir strateji sadece ekonomik bir reçeteden ibaret değildir. Stalinişt politikalar, ilk bakışta “sol” gibi görünmekle birlikte, farklı bir zemindedir. Stalinişt çizginin temel mantığı, işçi sınıfını ve onun iktidarını güçlendirmek değil zayıflatmak olmuştur. İşçi devletinin siyasal açıdan çimentosunu oluşturan işçi-köylü ittifakı rafa kaldırılmış, Sovyet halkları ağır bedeller ödemek zorunda kalmış, üstelik bunun

41 Örneğin Dobb, a.g.e., s. 237; Erlich, a.g.e., s. 254.

42 Erlich, a.g.e., s. 255.

sonucunda ortaya hantal, verimsiz bir yapı çıkmıştır. Bu ortamın tek kazananı, hem işçi sınıfı hem de köylülük üzerinde boyunduruk kurabilmiş olan bürokrasidir. En genelde, sol muhalefetin tasfiyesi işçi sınıfı üzerinde kurulan denetimin siyasal ifadesi olarak, sağın tasfiyesi ise köylülük üzerindeki denetimin siyasal ifadesi olarak görülebilir. Böyle bir perspektiften bakıldığında, hem kolektifleştirme hem de sanayileşme özünde plansız ve zora dayalı süreçlerdir. Sosyalizmi tek ülkede inşa etmeye soyunan bürokrasi açısından, kendi iktidarına yönelik riskleri daha en baştan denetim altına almak hayati önem taşımıştır.

Planlama sorunu

Kalkınma iktisadında, makro perspektifteki en önemli yatırım kriterlerinden birinin “ileri ve geri bağlantılar” olduğu söylenir.⁴³ Bazı sektörlerin (örneğin otomotiv, konut yapımı gibi) geri bağlantıları güçlüdür, yani bunlar birçok farklı sektörden aldıkları girdileri kullanırlar. Demir-çelik veya kömür madenciliği gibi bazı sektörlerinse ileri bağlantıları güçlüdür, yani bu sektörlerde üretilen ürünler birçok farklı sektörde kullanılır. Sanayileşme sürecinde, yatırımların mikro anlamda etkinliğinden ziyade, ileri ve geri bağlantı etkileri daha büyük önem taşır. Gelgelelim ileri ve geri bağlantıları belirlemek ve sektörel öncelikleri tespit etmek için, ekonomik yapıyı nesnel ve bütünlüklü biçimde gösteren verilere, örneğin girdi-çıkıtı tablolarına ihtiyaç duyulur.

Bu tarz veriler, tarihte ilk kez, Sovyetler Birliği’nde 1920’li yıllarda üretilmeye başlanmıştır. Lenin’in Goelro (Devlet Elektrifikasyon Komisyonu) tarafından hazırlanan elektrifikasyon çalışmasına ve Trotskiy’in Gosplan’ın elinden çıkan kontrol rakamlarına büyük övgüler yağdırmaları, ilk kez planlı bir ekonominin olanaklı hale gelmesinden duydukları heyecanı yansıtır. Bununla birlikte, planlamanın, Ekim devriminin büyük önderlerinin ilk başlarda düşündüklerinden daha çok boyutlu ve daha geniş içerikli bir mesele olduğu ancak zamanla görünür hale gelmiştir. Nitekim Trotskiy, daha sonraları, *İhanete Uğrayan Devrim* döneminde planlama için iki toplumsal kaldıraç gerektiğini öne sürecektir. Biri, kitlelerin sürece katılımı anlamında politik kaldıraç, diğeri ise istikrarlı bir para birimini gerektiren mali kaldıraçtır.⁴⁴ Bununla birlikte, Trotskiy’in, mali kaldıraca dair çeşitli açıklamalar getirmiş olmasına rağmen, politik kaldıraç konusunda (bunun “Sovyet demokrasisi olmadan düşünülemez” olduğunu belirtmek dışında) uygun ve doyurucu bir formülasyon geliştirebildiği söylenemez.

43 “İleri ve geri bağlantılar” kavramı da literatüre Hirschman’ın katkısıdır. *The Strategy of Economic Development*, s. 98 vd.

44 Lev Davidoviç Trotskiy, *İhanete Uğrayan Devrim: SSCB Nedir ve Nereye Gidiyor*, kolektif çeviri, İstanbul: Alef Yayınevi, 2006, s. 99. Ayrıca bkz. Özgür Öztürk, “Trotskiy ve Sovyetler Birliği”, *Devrimci Marksizm*, no 24, Güz 2015.

Yukarıda, sanayileşme tartışmasına paralel olarak 1920'li yıllarda Sovyetler Birliği'nde planlama üzerine de bir tartışma yürütüldüğü belirtilmişti. Bu tartışmada sağ genellikle “genetik” denilen türde bir planlama yaklaşımını, sol ise “teleolojik” yaklaşımı savundu. Kondratiev, Bazarov, Groman gibi iktisatçılar, ekonominin hangi yöne ilerleyeceğini belirlemede tüketici talebinin ve NEP'e özgü piyasa sinyallerinin esas alınması gerektiğini düşündüler. Bu “genetik” yaklaşımla ekonomide orantısızlıkların ve krizlerin önlenebileceği öne sürülmekteydi. Buna karşılık, Piyatkov, Strumilin, Feldman gibi sol kanat iktisatçılar, uzun vadede ekonomik büyümeyi maksimize edecek “teleolojik” bir anlayışı benimsediler. Genetik planlamacılar görece kısa vadeli ve dengeyi esas alan sınırlayıcı bir sistem oluşturmaya çalışırken, teleoloji yanlıları daha uzun vadeli, dengesizlikleri esas alan, iradeci bir sistemi savundular.⁴⁵ Sonuçta Sovyet planlamasında teleolojik görüş baskın çıktı ve planlar mevcut durumun gerçekliklerine göre değil, yukarıdan belirlenen hedeflere göre belirlenmeye başlandı.

Her iki konunun da planlamayı teknik bir mesele olarak formüle ettiğine dikkat çekmek gerekiyor. Kuşkusuz, ekonomiyi planlama işi dar anlamda “teknik” bir boyutu daima içerir. Üstelik, farklı siyasal eğilimlere sahip uzmanların önerilerinin arka planında, farkında olsalar da olmasalar da, kural olarak toplumsal güç ilişkileri bulunur. Bu anlamda her plan, hatta her iktisadi önerme kesinlikle sınıfsal bir içerik taşır. Dolayısıyla, sınıfsal güçlerin kompozisyonu, plana, ne şekilde hazırlanırsa hazırlansın, bir şekilde yansıyacaktır. Yansımanın dereceleri olabilir elbette, fakat halkın tercihlerini tamamen göz ardı eden bir ekonomik plan tasavvur etmek zordur.

Gelgelelim, mesele zaten halkın tercihlerinin plana ne ölçüde yansıdığı değildir – her ne kadar bu da kendi başına çok önemli olsa da. Esas mesele, karar verme sürecinden kitleleri titizlikle dışlayan bir sosyalist inşanın ne ölçüde sürdürülebilir olduğudur. Bu hem siyasal hem de ekonomik karar verme süreçleri için geçerlidir. Adını sovyetlerden alan bir ülkenin “sovyetik” karar verme mekanizmalarını tamamen işlevsiz hale getirmesi, herhalde tarihin en acı ironilerinden biridir.

Kalkınma sorunsalı ile sosyalist inşanın birbirinden çok farklı iki şey olması da bununla bağlantılıdır. Görünüşte, her ikisinde de geri bir tarım ülkesinin nasıl sanayileşeceği tartışılmaktadır. Bununla birlikte, bir işçi devletinin sanayileşmesi “kalkınma” sorunsalı içinde kavrandığında, mesele sadece üretici güçleri geliştirme meselesi olarak konulmuş olur. Oysa sosyalist inşaya girişen proletarya diktatörlüğünde, üretim ilişkileri kapitalist bir ülkedekinden farklı olmak durumundadır. Bir başka deyişle, mesele salt üretici güçlerin gelişimi (sanayileşme) olarak konulduğunda, temel ilkeler kapitalist veya sosyalist ülkede aynı gibi görünecektir. Fakat görünüş, her zaman olduğu gibi, yanıltıcıdır.

45 Dobb, a.g.e., s. 320, 321; Boettke, a.g.e., s. 178, dn 33.

Geri bir kapitalist ülkenin sanayileşme sürecindeki planlama ile sosyalist inşa sürecindeki planlama, yüzeysel olarak birbirlerine benzeseler de, temelde farklı tipte ilişkilere ve kriterlere dayanırlar. Birinci tip planlamada mesele hemen her zaman belirli bir çıktı düzeyini belirli bir kâr oranı çerçevesinde sağlayabilmektir. Bu süreçte devlet, sanayi burjuvazisinin çıkarlarını gözetir ve “emredici” olmaktan ziyade ancak “yol gösterici” olmayı umut edebilir. Hindistan ve Türkiye gibi örneklerde devletin bu tabi konumu çok belirgindir. Fakat Güney Kore gibi, devletin çok aktif ve emredici bir rol oynadığı iddia edilen istisnai örneklerde de, çeşitli tarihsel nedenlerden dolayı, devletin sanayi burjuvazisi içindeki tekil gruplardan ziyade sanayicilerin genel çıkarını gözetmesi söz konusudur.⁴⁶

Buna karşılık, bir işçi devletinde planlama, temelde bir üretim ilişkisidir. Lenin’in NEP dönemini devlet kapitalizmi olarak tanımlaması ve başlıca meseleyi üretici güçleri geliştirmek olarak formüle etmesi, bu dönemin bir süre sonra kapanacağını ilanıdır da aynı zamanda. Devlet kapitalizmi Lenin’e göre sosyalizme giriş kapısıdır ve *sadece* bu anlamıyla bir hedeftir. Amaç mükemmel bir kapitalizme, dünyanın en gelişkin kapitalist ekonomisine ulaşmak değil, devlet kapitalizmi ile üretici güçleri geliştirmek ve belli bir noktadan itibaren sosyalist inşaya girişmektir. Elbette bunun ne kadar süreceği baştan bilinemez. Sovyet deneyiminde, ilan edildikten birkaç yıl sonra NEP’in de uzun müddet derde deva olamayacağı belli olmuştur. Zira piyasa ilişkileri üretici güçleri geliştirmede fazla başarı sağlayamamıştır. Sanayide kapasite sorunları baş gösterdiği gibi, tarımda da bir sınıra ulaşılmıştır. Bir başka deyişle, sosyalist inşaya kapitalist yoldan devam etmenin, Bukharin’in ifadesiyle “sosyalizme piyasa ilişkileri aracılığıyla” ulaşmanın olanaksızlığı açıklık kazanmıştır.

Sosyalist inşa, devlet kapitalizminden farklı olarak, sadece üretici güçleri geliştirmeyi değil, üretim ilişkilerini de sosyalizme uygun biçimde oluşturup geliştirmeyi gerektirir. Solun ve Lenin’in baştan beri bildiği gibi, sosyalist inşa demek, aynı zamanda sosyalist planlamanın yani sosyalizme uygun düşen üretim ilişkilerinin oluşturulması demektir. Üretimin toplumsal niteliğini geliştirirken, üreticinin toplumsal niteliklerini de geliştirmek demektir. Bu ikinci ayak eksik kaldığı ve üreticiler çok yönlü toplumsal bireyler olarak gelişemedikleri takdirde, çalışmanın birincil ihtiyaç haline gelmek bir yana halen eziyet olmaya devam ettiği bir ortamda, bir süre sonra mevcut üretim ilişkilerinin üretici güçlerin (ve en devrimci üretici güç

46 Güney Kore, Soğuk Savaş bağlamında ABD’den en fazla dış yardım alan ülkedir. Ayrıca, geçmişte Japonya’nın sömürgesi olduğundan, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Japonlara ait sanayi tesislerine Güney Kore devleti el koymuş ve bunları kapitalistler arasında bölüştürerek bir gecede sanayiciler yaratmıştır. Bu şekilde oluşan bir sınıfın tekil üyelerinin devlet karşısında daha zayıf bir konumda olacakları söylenebilir. Bkz. Vivek Chibber, “Reviving the Developmental State? The Myth of the ‘National Bourgeoisie’”, *Socialist Register*, 2005; Ray Kiely, *Industrialization and development: A comparative analysis*, Londra: UCL Press, 1998.

olan insanın) gelişimini engelleyeceği kesindir.

Tartışma bir ekonomik kalkınma veya sanayileşme stratejisi tartışması olarak yürütüldüğü sürece, bir başka deyişle merkeze üretici güçlerin geliştirilmesini koyduğu sürece, solun reçetesi gerçek bir planlamayı dışlar. Bir politikayı (sosyaliist anlamda) devrimci yapan, ne kadar hızla sanayileşmeyi öngördüğü değildir. Zira hızlı sanayileşme özellikle “sol” bir proje değildir. Stalin döneminde Sovyet sanayileşmesi, solun vaktiyle önerdiğinden bile hızlı bir tempoda gerçekleşmiştir ve bu açıdan, kapitalist Japonya'nın veya günümüzde Çin'in sanayileşme temposu ile karşılaştırılabilir. Fakat bu örneklerin hiçbiri, işçi sınıfını kolektif olarak güçlendiren, onun iktidarını pekiştiren süreçler olmamıştır.

Bürokratik bir devlet ancak bürokratik bir plan üretebilir, öyle de olmuştur. Stalinist planlama aygıtı, “uzmanlar”ın toplum adına her şeye karar verdiği, üstelik son derece verimsiz bir yapı oluşturabilmiştir.⁴⁷ Örneğin Birinci Beş Yıllık Plan, sabit sermayenin beş yıl içinde iki katına çıkarılmasını öngörmüş ve bu hedefe ulaşmıştır. Öte yandan, ulaştırma ve konut gibi, hem halkın yaşam standardını yükseltecek hem de tüm sektörlerde verimliliği artıracak alanlardaki yatırımlar çok mütevazı düzeylerde belirlenmesine karşılık, plan hedeflerinin altında kalmıştır. Ulaşım sisteminin yetersizliği, bölgeler arası bağlantıların geliştirilmesini engellemiş, sonuç olarak her bölgenin kendine yeterli olması yaklaşımı benimsenmiştir.⁴⁸ Ortaya çıkan yapı nispeten uzun bir dönem boyunca yaygın bir büyüme stratejisi temelinde genişlemiş, ancak kendi fiziki sınırlarına ulaştığında gerileme ve çöküş sürecine girmiştir.⁴⁹

Kısacası, sosyaliist inşanın merkezi sorunu sadece üretici güçleri geliştirmek değildir; bu olsa olsa “devlet kapitalizmi” denilen dönemin karakteristiğidir. Sosyaliist inşa, üretim ilişkilerini de sosyaliist yönde dönüştürmeyi içerir. Bir üretim ilişkisi olarak sosyaliist planlama ise, kapitalizme özgü ekonomi-siyaset ayrımının aşılmasını, geride bırakılmasını gerektirir. Sosyaliist inşa sürecindeki planlamanın kapitalist örneklerde görülen planlama yaklaşımlarından başlıca farklılığı bu noktadadır.

Kitlelerin karar alma sürecine katılmaları, bazen “tüketici tercihlerini önemsemek” diye küçümsenir. Fakat burada söz konusu olan, işçilerin salt tüketiciler olarak değil, aynı zamanda üreticiler olarak sürece dâhil olmalarıdır. Neyin ne kadar üretileceğine karar vermek bir uzmanlık işi gibi görünebilir. Gelgelelim 1920'lerin tartışmalarında da görüldüğü gibi, herhangi bir anda daima çok sayıda seçenek mevcuttur ve bunlardan hangisinin tercih edileceği temelde politik bir meseledir.

47 Bu konuda bkz. Ernest Mandel, a.g.e., s. 288-289; ayrıca, “Geçiş Dönemi Ekonomisi”, *11. Tez*, no 8, 1988, s. 110-111.

48 Erlich, a.g.e., s. 245, 247.

49 Bkz. Özgür Öztürk, “Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ekonomik arka planı”, *Devrimci Marksizm*, no 28-29, Güz-Kış 2016.

Şöyle bir alternatif düşünelim: planlama komisyonunun belli başlı önerileri ve bunların muhtemel sonuçlarını basit ve anlaşılır biçimde formüle etmesinin ardından, seçenekler her kademede tartışılarak, planın ana çizgileri ve doğrultusu kitlesel olarak belirlenebilir. Daha sonra, üretim birimlerinde de benzer bir prosedür izlemek; ayrıca kimin hangi işte, ne zaman, ne kadar süreyle çalışmak istediğine dair tercihleri de hesaba katmak, sonuç olarak gerek üretim gerekse tüketim kararlarını kabul edilebilir ölçüde kitleselleştirmek olanaklıdır. Sosyalist planlamada “katılım”, işçi sınıfının ara sıra belirli seçenekler üzerinde bir karar beyan etmesiyle veya kendi dışında hazırlanan bir plana onay vermesiyle sınırlı değildir. Daha ziyade, planın hazırlanmasına doğrudan müdahil olmasıdır. Dolayısıyla, mesele en doğru veya “optimum” stratejiyi seçmek değil, bilinçli bir halkın (sınıfın) kendi seçimlerini yapmasıdır.

Burada örneklenen türde olanaklar elbette baştan beri mevcuttu. Üstelik, kitlelerin yaratıcı inisiyatifleriyle çok daha gelişkin alternatifler formüle etmek de mümkündü. Gelgelelim sınıfın devrim sürecinde kendiliğinden ortaya çıkan öz örgütleri iç savaş döneminde etkinliğini yitirdi ve giderek unutuldu. Lenin’in yaşamının son günlerinde sürekli olarak bürokrasi tehlikesine dikkat çekmeye başlaması nedensiz değildi. Nitekim birkaç yıl sonra, bürokrasi dizginleri tamamen ele aldı ve tek ülkede sosyalizmi tepeden inşa etmeye girişti.

1920’li yıllarda solun dile getirdiği görüşler burada savunulandan farklıydı kuşkusuz. Fakat işçi sınıfını güçlendirmeyi esas alan bir yaklaşım olarak, solun önerileri çok daha ümit vericiydi. Bu önerilerin sistematikten yoksun olduğunu, bütünlüklü olmadığını vb. ileri sürmek gerçek sorunla yüzleşmekten kaçınmak olur. Mesele zaten daima ana doğrultuyu belirlemektir. Nitekim Stalin grubu da ayrıntılı bir planı olduğu için mücadeleyi kazanmış değildir. NEP çizgisini sürdürerek piyasa yoluyla sosyalizme geçilemeyeceği (solun ve Lenin’in zaten bildiği bu gerçek) az çok belli olduğu andan itibaren, asıl mücadele, bazen örtük bazen de açık olarak, bürokrasi ile sol arasında gerçekleşmiştir. Her ikisinin de hızla sanayileşmeden yana olmaları aralarındaki farklılığı ortadan kaldırmamıştır. Bununla birlikte, solun sınıfı güçlendirmeyi amaçlayan enternasyonalist çizgisinin sanayileşmeyi sovyet demokrasisi ile bir arada formüle etmekte yetersiz kaldığı, muhalefeti parti içinde kadrolar arasında örgütlemeye çalıştığı, dolayısıyla güreşi hasmın minderinde kabul ettiği de bir gerçektir. Bu başarısızlığın sonuçlarının ne kadar ağır olduğunu tarif etmek olanaksızdır.

1920’lerde sol yaklaşımı savunanlar elbette tüm bunları öngöremezlerdi. Ama yüz yıllık deneyimden sonra bizim görebilmemiz gerekiyor.

Sonuçlar

Tarihte her kuşak, önceki kuşakların eksiklerini daha açık fark edebilme avantajına sahiptir. Bu anlamda, geri toplumlarda sosyalist devrimlerin gerçekleşmesi-

nin bazı sonuçlarını ancak 20. yüzyıl sonunda anlayabildiğimizi söyleyebiliriz. Bu toplumlar, normalde burjuvaziden beklenen bir görevle, öncelikle üretici güçleri geliştirme görevi ile karşılaşmıştır. Pratikte bu, sanayileşme anlamına gelmiştir. Fakat bir kez sanayileşme hedefine, yani üretimin toplumsallaşmasında belirli bir aşamaya, ulaşıldıktan sonra ne yapılması gerektiği belirsiz kalmıştır. Sosyalist inşanın başlıca meselesi kapitalist ülkeleri “yakalamak ve geçmek” değil, üretici güçlerde gelişme sağlarken, üretim ilişkilerini de sosyalist çizgilere göre oluşturmaktır. Esasen, üretici güçlerde sıçramalı bir gelişimi sağlayacak olan da yeni tip üretim ilişkilerinin kurulmasıdır.

Bugün örneğin Türkiye gibi bir ülkede gerçekleşecek bir sosyalist devrim, öncelikle üretici güçleri geliştirme göreviyle, sanayileşme sorunuyla karşılaşmayacaktır. Lenin'in formülüyle söylersek, bir “devlet kapitalizmi” uğrağından geçmesi gerekemeyecektir. Türkiye elbette ki gelişmiş bir kapitalist ülke değildir ve “kalkınma” bahsinde daha epey yapılacak işi vardır. Fakat 2017 Türkiye'si, kapitalist gelişme bakımından, 1917 Rusyasından fersah fersah ileridedir. Bu nedenle Türkiye gibi bir ülkede gerçekleşecek devrimin başlıca meselesi gelişmiş ülkelere yetişmek için üretici güçleri daha da geliştirmek değil, üretim ilişkilerini sosyalist tarzda inşa etmeye girişmek olacaktır. Bu ise planlama demektir. Fakat planlama salt uzmanların yaptığı bir iş olarak kalır ve emekçi kitlelerin kendi yaratımı olacak şekilde örgütlenemezse, bir süre sonra er veya geç tıkanacaktır.

Sovyetler Birliği örneğinde, üretici güçleri geliştirme görevinin en önemli iki ayağı olan kolektifleştirme ve planlama, rejimin yumuşak karnı olmuştur. Zira bu iki alandaki politik tercihler, hem tarımda hem sanayide süregelen verimsizliğin kaynağını oluşturmuştur. Tıpkı İstanbul trafiğı gibi, Sovyet sanayisi de hem topluma pahalıya mal olan, hem etkinlikten uzak işleyen, hem de son tahlilde derde deva olamayan kaotik bir oluşuma dönüşmüştür.

Proletarya diktatörlüğü sadece işçi sınıfının diğer sınıflar üzerindeki baskı aygıtı değil, aynı zamanda sosyalizme özgü üretim ilişkilerinin de okuludur. Bu anlamda, ilk günden itibaren, kapitalist ülkelerde görülenden farklı tipte bir planlamanın (yeni tip üretim ilişkilerinin) geliştirilmesi hayati önem taşıyor.